

JOURNAL OF SOCIAL AND HUMANITIES SCIENCES RESEARCH (JSHSR)

Uluslararası Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Dergisi

ISSN:2459-1149

Article Type
Research Article

Received / Makale Geliş
12.07.2020

Published / Yayımlanma
31.08.2020

<http://dx.doi.org/10.26450/jshsr.2024>

Arş. Gör. Coşkun KUMRU
Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Denizli / TÜRKİYE

Arş. Gör. Sevil GÖZÜBÜYÜK
Pamukkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Denizli / TÜRKİYE

Citation: Kumru, C. & Gözübüyük, S. (2020). Esir Türkistan yargılanıyor: Veli Kayyum Han'ın Nürnberg sorgulamalarına dair notlar. *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 7(58), 2424-2433.

ESİR TÜRKİSTAN YARGILANIYOR: VELİ KAYYUM HAN'IN NÜRNBERG SORGULAMALARINA DAİR NOTLAR

ÖZET

Milli Türkistan Birlik Komitesi'nin (MTBK) kurucusu ve Türkistan mücadelesinin büyük lideri Veli Kayyum Han, İkinci Dünya Savaşı'nın şüphesiz en önemli figürlerinden biridir. Savaş sırasında Türkistanlıların esir kamplarından kurtulmaları ve lejyonlar halinde örgütlenmesi noktasında büyük hizmetler vermiştir. Diğer taraftan MTBK başkanı Veli Kayyum Han, Alman hükümetince sürgündeki Türkistan hükümetinin reisi olarak kabul edilmiştir. Fakat İkinci Dünya Savaşı'nın kaybedilmesiyle beraber Veli Kayyum Han pek çok savaş suçlusuyla aynı kaderi paylaşarak Nürnberg Uluslararası Askerî Ceza Mahkemesi'nde yargılanmıştır. Bu yargılamalar sırasında Veli Kayyum Han, Alman hükümetiyle ilişkilerinden, MTBK'nın faaliyetlerine kadar pek çok hususta sorgulanmıştır. Çalışmamızda Veli Kayyum Han'ın Nürnberg sorgulamalarına dair ulaşılabildiğimiz beş dosya üzerinden birtakım değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Veli Kayyum Han, Milli Türkistan Birlik Komitesi (MTBK), Türkistan Lejyonu, İkinci Dünya Savaşı, Nürnberg Yargılamaları.

THE CAPTIVE TURKESTAN IS JUDGED: NOTES TO VELİ KAYYUM HAN'S NUREMBERG INQUIRIES

ABSTRACT

Veli Kayyum Han, the founder of the National Turkistan Union Committee and the great leader of the Turkistan struggle, is undoubtedly one of the most important figures of the Second World War. During the war, he provided great services for the Turkistanians to be freed from prison camps and organized them in legions. On the other hand, NTUC chief Veli Kayyum Han was accepted by the German government as the head of the exiled Turkistan government. However, with the loss of the Second World War, Veli Kayyum Han was tried at the Nuremberg International Military Trials Court with many war criminals. During these trials, Veli Kayyum Han was questioned on many issues from his relations with the German government to the activities of the NTUC. In our study, some evaluations will be made over the five files that we can reach regarding the Nürnberg inquiries of Veli Kayyum Han.

Keywords: Veli Kayyum Han, National Turkestan Unity Committee (NTUC), Turkestan Legion, Second World War, Nuremberg Trials.

1. GİRİŞ

Bağımsız Türkistan mücadelesinin önde gelen simalarından biri olan Veli Kayyum Han, gerek İkinci Dünya Savaşı esnasındaki çalışmaları, gerekse savaş sonrası faaliyetleriyle Türkistan ülküsünü ayakta tutan, ismi Türkistan mücadelesiyle özdeşleşen bir isim olarak bilinmektedir. 89 yıllık ömründe Sovyet İhtilali'nden Basmacı ayaklanmalarına, İkinci Dünya Savaşı'nın yıkıcılığından, Soğuk Savaş ortamına kadar en çetin gelişmelere tanıklık etmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nda Alman esaretindeki Türkistan Türklerine hâmilik yapmak amacıyla kurulan Milli Türkistan Birlik Komitesi¹ (MTBK)'nin başkanlığını yürüten Veli Kayyum Han, aynı zamanda savaşın sonuna doğru resmen tanınacak olan sürgündeki Türkistan hükümetinin de reisliğini yapmıştır. Bu kapsamda Alman makamlarıyla kurmuş olduğu

¹ Almancası: National Turkistanischen Einheitskomitee (NTEK)

ilişkiler sayesinde Kızıl Ordu'dan Alman ordusuna esir düşen Türkistan Türklerinin kamplardan kurtularak lejyonlar halinde örgütlenmelerini ve Alman saflarında Sovyetler'e karşı mücadele vermelerini temin etmiştir.

Sovyet Kızıl Ordusu'ndan Alman saflarına esir düşen Türkistanlı askerler sadece Doğu cephesinde Ruslara karşı kullanılmamış, Normandiya'dan Alp Dağları'na kadar birçok cephede vazife almışlardır. Cephe görevleri dışında birtakım iç isyanların bastırılmasında da görev alan Türkistan birlikleri savaşta ağır kayıplar vermiştir. Veli Kayyum Han ve Milli Türkistan Birlik Komitesi bu süreç boyunca denetimi altında bulunan Türkistanlı lejyonerlerin her türlü ihtiyaçları ve örgütlenmeleri konusunda çok ciddi faaliyetlerde bulunmuştur.

Nihayetinde 8 Mayıs 1945 günü Almanya'nın resmen teslim olmasıyla birlikte Amerikalılara esir düşen Veli Kayyum Han, Nazi savaş suçlarının yargılandığı Nürnberg Uluslararası Askerî Ceza Mahkemesi'nde yargılanmıştır. Bu süreçteki yargılamalar sırasında savaş suçlusu isnadında bulunan Kayyum Han, iki yıllık bir mahkûmiyetten sonra beraat etmiş ve itibarı iade edilmiştir. Çalışmamızda Nürnberg sorgulamalarına ilişkin ulaşılabildiğimiz beş dosya² üzerinden Veli Kayyum Han'ın İkinci Dünya Savaşı içerisindeki faaliyetleri ve Alman hükümetiyle ilişkileri incelenerek sorgulamalara dair bütüncül bir analiz yapılmaya çalışılacaktır.

2. VELİ KAYYUM HAN'IN KISA BİYOGRAFİSİ

15 Temmuz 1904 tarihinde Taşkent'te Kayyum Alim Han ile Abide Alim Han'ın çocukları olarak dünyaya gelmiştir (Özay, 2011: IX).³ Ailesinin aydın kesimden olduğu ve Türkistan cemiyetine üyelikleri buldukları bilinmektedir. Veli Kayyum Han, eski ve yeni usul eğitim veren okullarda okumuş ve Nevai mektebini bitirmiştir. O dönemde kendilerine dil ve edebiyat konusunda ders veren Abdürrauf Fıtrat ile yakın temaslarda bulunan Kayyum Han, onun kişiliğinden son derece etkilenmiştir (URL 2).⁴

Bilindiği gibi Sovyet ihtilali sonrasında ortaya çıkan koşullar içerisinde Türkistan'ın bir bölümünde milli hükümetler teşkil edildi. Bu hükümetlerden Buhara Halk Cumhuriyetinin Eğitim Bakanı olan Abdürrauf Fıtrat ilmi sahada bir takım tedbirlerin alınması ve Türkistan'ın kültürel mânâda kalkınması gerektiğini düşünüyordu. Bu sebepten kalkınmada rol alacak kadroları yetiştirmek üzere yurtdışına 70 öğrenci gönderilmiş ve bunlardan biri de Veli Kayyum Han olmuştur. Kayyum Han, 1922'de gönderildiği Almanya'da Berlin Üniversitesi Ziraat Fakültesinin yanı sıra aynı üniversitenin Siyasi Bilimler Fakültesinde de eğitim görmüştür (Özay, 2011: X). Siyasi Bilimler Fakültesinde "Kulturpolitik in Turkestan" yani Türkistan'da Medeniyet ve Siyaset konulu bitirme tezi ile devlet imtihanını kazanmıştır. Öğrencilik yıllarının sonlarında Alman basınında Türkistan konusu ile ilgili birtakım makaleler yazmaya başlayan Kayyum Han böylece basın yoluyla Türkistan'ın bağımsızlığına yönelik çalışmalarda bulunmuştur (Hayit, 2004: 638).

Kayyum Han, Kaiser Wilhelm Enstitüsünün vermiş olduğu görevle iki yıl süren ve daha sonra kitap olarak da çıkacak olan Türkistan'da pamukçuluk konusunda ilmi bir çalışma yapmıştır. Diğer taraftan Uluslararası Gazeteciler Birliğine de üye olan Kayyum Han, Amiral Thrötte tarafından yayınlanan Der Nahe Osten (Yakın Şark) isimli dergide vazife yapmış, çeşitli Alman gazetelerinde makaleler kaleme almıştır (Andican, 2003: 524-525). Nazilerin iktidara gelişinden sonra Rusya Enstitüsü ve Dış Siyaset Dairesi olarak bilinen APA'da çalışarak Orta Asya'daki Sovyet ziraatı hakkında araştırmalar yürütmüş ve bu konulara ilişkin raporlar sunmuştur (Mühlen, 1984: 33). Bu dönemde Kayyum Han'ın Nazi partisi üyesi olduğuna ve Nasyonal Sosyalist düşünceyi benimsediğine dair malumat bulmak zordur. Bununla birlikte Sovyet Rusya'ya ve Türkistan'a yönelik araştırmalarıyla Alman makamlarına katkı sağladığı da açıktır.

² Veli Kayyum Han; Yarbay Thomas S. Hinkel tarafından 14 Eylül 1945, 21 Eylül 1945, 20 Ekim 1945 ve 9 Kasım 1945 tarihlerinde; Tümgeneral Alexandrov ve kurmayları tarafından da 12 Kasım 1945 tarihinde sorgulanmıştır. Sorgu kayıtları için bkz. URL 1

³ Ahmet Özay'ın bu makalesinde Veli Kayyum Han'ın 08.12.1971 tarihli otobiyografisinin Eva Kayyum Han tarafından kısaltılarak kaleme alınan şeklini görebilmekteyiz.

⁴ BBC Uzbek kanalı tarafından yayınlanan "Unutulan Tarih: Veli Kayyum-Han ve Türkistan Lejyonu" başlıklı videoda Veli Kayyum Han ile 1990 senesinde yapılmış olan beş bölümlük röportaj yer almaktadır. Böylece Veli Kayyum Han'ın yaşamına ve çalışmalarına dair çok sayıda doneyi kendi anlatımından öğrenme imkânı bulmuş oluyoruz.

2.1. İkinci Dünya Savaşı'ndaki Faaliyetleri

Alman Führeri Adolf Hitler, yaşam alanı (lebensraum) politikası çerçevesinde Sovyet topraklarının işgal edilmesi gerektiği fikrini uzun süredir muhafaza etmekteydi. Çünkü Nazi ideolojisine göre komünizm ezilmesi gereken bir düşman ve Yahudi zihniyetini temsil eden bir rejimdi. 22 Haziran 1941'de Barbarossa adı verilen Rusya'nın işgal planı yürürlüğe girdi ve böylece Alman Silahlı Kuvvetleri tarihin gördüğü en büyük operasyonu başlatmış oldu.

Alman-Sovyet savaşının ilk üç ayında Almanya'nın elinde bulunan esir sayısı yaklaşık 1 milyona ulaşmıştır. Esir kategorileri arasında adlandırma ve sınıflandırma olmasının yanında istatistikî bilgilerdeki farklılıklardan dolayı net bir esir sayısı vermek mümkün görünmemektedir. Bu hususta tarihçiler farklı bilgi ve görüşler ortaya koymaktadır. Alman tarihçi Georg Fischer, Sovyet esirlerinin sayısını 12. ayda 2.053.000 olarak belirtirken, Şark Bakanlığı bu sayıyı 3.600.000 olarak açıklamıştır. Alman Silahlı Kuvvetleri (Wehrmacht) verilerine dayanan Alexander Dallin, Sovyet askeri sayısını harbin başladığı 1941 yılı için 3.355.000, 1942 yılı için de 1.653.000 olarak belirtmektedir. Alman Kara Kuvvetleri Komutanlığı ise esir Sovyet askeri sayısını 3.350.639 olarak açıklamaktadır (Kumru, 2019: 243). Görüldüğü üzere belirtilen sebeplerden dolayı esir sayısı hususunda net bir veri ortaya konamamaktadır. Bununla birlikte rakamın milyonlarla ifade edilebilen büyüklükte olduğu şüphe götürmez bir gerçektir.

Almanların elindeki Müslüman esirlerin büyük bir bölümünü Türkistan Türkleri oluşturmaktaydı. Bu esirlerin sayısı arttıkça esir kamplarındaki durum da kötüleşmiş, Türkistanlı askerlerin çoğu bu kampta hayatlarını kaybetmiştir. Hem sıhhi koşulların yetersizliği hem de Nazi düşüncesinin Sovyet askerlerine yönelik sert tutumu insan ölümlerini bir hayli artırmıştır. Bu sırada Türkistan mücadelesinin simge isimlerinden olan ve Türkistan muhtariyetinin başarısızlığa uğramasından sonra Avrupa'da faaliyet gösteren Mustafa Çokay, Fransa'da tutuklu bulunduğu kamptan kurtarılarak Almanya'ya getirildi. Alman makamları Çokay'ın Türkistanlı esir askerlerin üzerindeki nüfuzundan yararlanmak istemekteydi. Almanlar tarafından tesis edilen esir komisyonunda Veli Kayyum Han, Mustafa Çokay'ın yardımcılığını üstlendi. Esasen Çokay, Veli Kayyum Han'dan farklı olarak Türkistanlı esirlerin savaşta kullanılmasına sıcak bakmıyordu. Esir Türkistanlı askerlerden bir lejyon kurulması tartışmalarında Mustafa Çokay şartlarını çok net bir şekilde ortaya koymuştu. Ona göre lejyonlar şu iki şartın temin edilmesi durumunda kurulabilirdi; Alman yönetimi, gelecekteki Türkistan devleti için meslek sahibi millî kadrolar hazırlayacak ve lejyonerler Türkistan sınırına ulaşmadan Kızıl Ordu'ya karşı bir savaşta kullanılmayacaktı (Hıdıraliyev, 2001: 138). Nihayetinde Mustafa Çokay ziyaret ettiği bir esir kampından kaptığı tifüs hastalığı nedeniyle vefat edince Veli Kayyum Han tüm yükü sırtlanarak Türkistanlılar konusunda faaliyetlerini sürdürmeye devam etti.

Alman yönetiminin uzun bir hazırlığından ve Claus von Stauffenberg'in aktif gayretlerinden sonra Osttruppen (Doğu Lejyonu) adı altında toplanan Sovyet esirler Alman ordusu Wehrmacht'ı aktif olarak desteklemeye başlamışlardı. Bu kuvvetler Alman kaynaklarında Hilfswillige yani yardımcı kuvvetler olarak isimlendirilmekteydi. Doğu lejyonları kurma emri, Hitler'in onayıyla Wehrmacht Yüksek Komutası tarafından 22 Aralık 1941'de çıkarıldı (Motadel, 2015: 389-396). 1942 yılının Ocak ayında tesis edilen Türkistan lejyonu Karakalpak, Kazak, Kırgız, Tacik, Türkmen, Özbek ile diğer topluluklar olan Beluci, Dungan, İranlı, Kaşgarlı, Kurami, Şungan ve Doğu Tatarlarından oluşmaktaydı (Hoffmann, 1981: 33). Türkistan lejyonu kurulurken Alman hükümeti ile üç hususta anlaşma yapılmıştı. İlk Türkistanlıların Almanlar ile eşit statüde kabul edilmesi, Alman askerler gibi yaşantı ve maddi gelire sahip olma hakkı ve lejyondaki askerlerin gelirini ödeyen Alman hükümetine Türkistan bağımsızlığını kazandıktan sonra gerekli ödemenin yapılması noktası mutabık kalınan hususlardı (URL 4).

3. MİLLİ TÜRKİSTAN BİRLİK KOMİTESİ (MTBK)

Milli Türkistan Birlik Komitesi kurulmadan evvel Veli Kayyum Han bir dizi siyasi temaslarda bulunmuştur. 1942 yılından itibaren karma olan esir komisyonlarının yeni bir kararla milliyet bazında ayrı komisyonlara dönüştürülmesiyle birlikte Mayıs 1942'de MTBK'nin temelini teşkil eden Türkistan

Milli Komisyonu tesis edilmiştir. Bu komisyon 14 Kasım 1942’de Milli Türkistan Birlik Komitesi hâlini alarak siyasi bir kimliğe bürünmüştür (Barıt, 2018: 25-27). Veli Kayyum Han ve MTBK’nın diğer komite ve oluşumlara nazaran sahip olduğu güçlü pozisyonun nedeni, Doğu Bakanlığıyla olan sağlam ilişkileri ve Türkistan bölgesine dair Alman çıkarlarının henüz tam anlamıyla şekillenmemiş olmasıydı. Bu durum hiç şüphesiz Türkistanlıların siyasi arenada öne çıkmasına sebep olmuştur.

Komite, faaliyetleri arasında bilhassa milli yayınlara çok büyük önem vermiştir. Milli Türkistan, Milli Edebiyat Mecmuaları ve Yeni Türkistan gazeteleri bu doğrultuda neşredilmiştir. Matbuat işleri için ilkin Şark Bakanlığı sermayesi ile yayın yapılırken daha sonra lejyonerler komiteye aidat ödeme şeklinde yardım etmeye başlamışlardı. Radyo Veneta’da ise lejyonerlere dair haberlerle birlikte milli müzikler ve şarkı programları yapılıyordu. Diğer taraftan hakkın yolunu tanıtmak amacıyla hafızlar ve Nureddin Kari gibi tanınmış din âlimleri Kuran-ı Kerim’in hikmetini milli ordu üyelerine anlatmak için bütün güçleriyle gayret ettiler. 1944’de Avusturya’nın başkenti Viyana’da Alman makamlarının da katılımlarıyla bir Türkistan kurultayı toplanmıştı. Kurultayda şair Çolpan’ın şiirini “Güzel Türkistan” adıyla milli marş olarak kabul ettiler. Hitler kurultayı tebrik ederek, başkan Veli Kayyum Han’a telgraf gönderdi. Böylece Alman hükümeti komitenin siyasi varlığını ve temsil ettiği ilkeleri onaylamış oldu. Toplanan kurultayda ise Milli Meclise 70 vekil seçildi (Kumru, 2019: 249).

Özellikle belirtmek gerekir ki Türkistan havzası hiçbir zaman Alman istilası altına girmediği gibi Alman makamlarının veya Alman ordusunun bu bölgeye dair belirli bir tasarrufu da olmamıştır. Bununla birlikte Alman Doğu Bakanlığının başında olan Alfred Rosenberg’in Rusya’nın yenilgisi ve parçalanması durumunda bu bölgenin Rus topraklarından ayrılması şeklinde bir planı vardı. Veli Kayyum Han ve MTBK elden geldiğince Türkistanlıların hayatlarını kurtarmak ve savaşın etkilerini azaltmak amacıyla faaliyet yürütmüşlerdi. Bu faaliyetler esnasında Kayyum Han, Alman Doğu Bakanlığının önde gelen isimlerinden Profesör Gerhard von Mende’nin kişisel desteğini arkasına alarak liderliğini pekiştirmiştir (Dallin, 1981: 610). Fakat 1943 yılından itibaren Alman savaş makinesinin sekteye uğraması ve müttefiklerin artan saldırılarıyla birlikte savaşın seyri değişmişti. Alman saflarında görev yapan Türkistanlılar ise savaşın sonuna kadar birçok cephede kahramanca görev yaptılar. Hatta Alman subayları Türk birliklerinden böyle bir başarı ve cesaret beklemediklerini, onların üstlerine itaati ve vazife aşkının kendilerini sevindirdiğini açıkça itiraf etmişlerdir (Ertürk, 2005: 174). 8 Mayıs 1945 yılına gelindiğinde Almanya teslim bayrağını çekmiş ve Türkistanlı askerlerin ciddi bir bölümü de cephelerde hayatlarını yitirmişlerdi. Hayatta kalanlar ise anlaşmalar gereği müttefiklerce Sovyetlere teslim edilmiş ve Rus kıyımına uğramışlardır.

4. NÜRNBERG YARGILAMALARI VE VELİ KAYYUM HAN

1945 senesine gelindiğinde Alman yenilgisi net bir şekilde kendisini göstermiş ABD Başkanı Roosevelt, İngiltere Başbakanı Churchill, Sovyet lideri Stalin Şubat 1945 tarihinde Kırım’ın Yalta şehrinde bir konferansta buluşmuştur (URL 7). Konferansta savaş esirlerinin karşılıklı iadesine dair yapılan anlaşmayla her devletin vatandaşlarının tekrar tarafına iadesi kararlaştırılmıştır.⁵ Bu karara istinaden savaşın bitimiyle 200.000’den fazla esir Sovyetlere teslim edilmiştir (Hayit, 1987: 206). 162. Türkistan Tümeni’nin askerleri de İtalya Modena’da büyük bir kampta enterne edilmiş ve Sovyetlere teslim edilmek üzere milliyet esasına göre tasnif edilmişlerdi. Sovyet Doğu halklarından sadece az bir kısmı saklanmayı başarabilmiş veya başka milletlerin kimliğine bürünmekte başarılı olmuşlardır (Sarısoy Karatay, 2011: 360). Veli Kayyum Han bu durumdan ötürü yaşadığı hayal kırıklığını çeşitli vesilelerle belirtmiştir. Yalta konferansında alınan kararların 14 Ağustos 1941 tarihinde imzalanan Atlantik Bildirisi ile çizilen tabloyla bağdaşmadığı ve kendilerinin bundan duyduğu teessüfü dile getiren Veli Kayyum Han, Yalta kararlarının yürürlükten kaldırılması için Roosevelt ve Churchill’e memorandum göndermiş fakat bir cevap alamamıştır (Barıt, 2018: 42).

Milli komitelerin liderlerinin ülkeyi terk etmelerine karşın Veli Kayyum Han kendisine yapılan teklifleri kabul etmeyerek Almanya’da kalmayı tercih etmiş ve yardımcısı Baymirza Hayit ile Marienbad şehrinde Amerikalılara teslim olmuştur. Daha sonra bölgedeki Amerikalılara MTBK ve siyasi konumu hakkında bilgiler vermiştir. Verilen bilgilerin değerlendirilmesi sonucu General Eisenhower imzasıyla Veli Kayyum Han’ın tutuklama emri verilmiştir. Böylece 22 Mayıs 1945 tarihinde Veli Kayyum Han,

⁵ Anlaşmanın detayları için bkz. URL 8

MTBK üyeleri ve takriben 120 kişilik askeri görevli tevkif edildi. Daha sonra kısa süren bir serbestlik yaşayan heyetin General Eisenhower'dan gelen yeni bir emirname ile Ruslara teslim edilmeleri istendi. Bu sırada Veli Kayyum Han'a yönelik başarısız bir suikast girişimi onun teslimi noktasındaki tutumu değiştirmiş ve Amerikalılar onu Ruslara teslim etmekten vazgeçerek evvelce Pilsen şehrine daha sonra da Nürnberg'e götürmüşlerdir. Böylece iki yıl sürecek olan yargılama ve sorgulama dönemi başlamıştır (Andican, 2003: 570-571).

Veli Kayyum Han'ın iki yıl süren sorgulama dönemine ilişkin ulaşılabilen dosyalar daha önce de değinildiği üzere beş tanedir. Birleşik Devletler Baş Hukuk Müşavirliği (OUSCC-Office United States Chief of Counsel) Sorgulama bölümünde (IGD-Interrogation Division) görevli Yarbay Thomas S. Hinkel tarafından 14 Eylül 1945, 21 Eylül 1945, 20 Ekim 1945, 9 Kasım 1945 tarihlerinde sorgulanan Veli Kayyum Han, Sovyet yetkilisi Tümgeneral Alexandrov ve kurmayları tarafından da 12 Kasım 1945 tarihinde sorgulanmıştır.

Sorgulamalarda üzerinde durulan konuları şu şekilde sıralamak mümkündür: Veli Kayyum Han'ın kimlik bilgilerine ve savaş öncesi faaliyetlerine yönelik sorgulamalar, İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcı ve esir Türklerin durumu, Türkistanlı askerlerden kurulan orduya ilişkin konular, Alman Hükümetindeki pozisyonu ve Alman makamlarıyla maddi ilişkileri.

Veli Kayyum Han'ın kimlik bilgilerine ilişkin sorgulamalarda dikkat çeken husus kendisinin tabiiyetine ilişkin sorulardır. Sovyet delegasyonu başkanı Tümgeneral Alexandrov'un bu husustaki sorusuna karşılık Türkistan Türkü olduğunu söyleyen Veli Kayyum Han, Taşkent'te doğduğuna göre Özbek olması gerektiğine yönelik bir karşılık almıştır. Fakat Veli Kayyum Han Rus yetkiliye Türkistan'ın yerlisi bir Türk olduğu cevabını vermiştir.⁶ Bilindiği gibi Sovyetler Birliği, Türkistan halkı arasındaki farklılıkları derinleştirmek ve onlara birbirinden bağımsız bir kimlik oluşturma noktasında acımasız bir politika güdüyordu. Veli Kayyum Han sorgulamalarda işte bu politikaya karşı çıkan bir Türkistan yurttaş bilinciyle hareket etmiştir.

Savaş öncesi faaliyetlerine değinen Veli Kayyum Han, savaştan evvelki Türkistan'ın genel durumundan bahsetmiş ve Almanya'ya gelişinden önce Buhara hükümeti ile temaslarından söz etmiştir. Veli Kayyum Han bundan sonra Buhara hükümetinin desteğiyle Almanya'ya geliş sürecini açıklamış ve Türkistan mücadelesine yönelik çalışmalarının altını çizmiştir. Tüm bu çalışmaları için parasal kaynağı nasıl sağladığına yönelik sorulara ise ailesinden gördüğü yardım ve Londra'dan gelmiş olan Buhara Bakanı'ndan bazı ödemeler aldığı cevabını vermiştir.⁷

22 Haziran 1941'de Barbarossa harekâtı başladıktan sonraki gelişmelere dair Kayyum Han'ın verdiği bilgiler de dikkate değerdir. Savaş başladığında Paris'te bulunan Mustafa Çokay ve Veli Kayyum Han, Gestapo (Gizli Devlet Polisi) tarafından tutuklanmıştı. Veli Kayyum Han bu süre içerisinde 2 hafta toplama kampında bulunduğunu kaydetmektedir. Serbest bırakıldıktan sonra 400.000'e kadar çıkan Türkistanlı esir sayısı karşısında endişe duyarak Mustafa Çokay ile birlikte uzun süre Moskova'da büyükelçilik yapan Graf von der Schulenburg'a esir kamplarındaki durumu müşahade etmek için başvuruda bulunmuşlardı. Kendisine sorulan sorular üzerine kamp ziyaretlerinin detaylarını da paylaşan Kayyum Han, kampta ağır koşullar altında zulüm gören Türkistanlıların sesini duyurabilmek için İsviçre'deki Uluslararası Kızıl Haç başta olmak üzere bazı devletlerle temas kurduğunu fakat sonuç alamadığını da ifade etmiştir. Veli Kayyum Han, vefat eden 100.000 Türkistanlıyı sicil defterine kaydetmiştir. Yine sorgulamalar sırasında Mustafa Çokay ve kendisinin kurulan harp esirleri komisyonunda yapmış oldukları çalışmalara değinmiş, doğu işçisi olarak çalışan Türkistanlıların durumuna ve orduda görev alan askerlerin konumuna açıklık getirmiştir.⁸

Önemli olan bir husus da Nazilerin esir askerlere yönelik "aşağı insan" nazariyesine ilişkindir. Veli Kayyum Han'ın ifadesine göre Alman makamlarınca aşağı ırk meselesine dair gelen bir emirde Hunlar, Moğollar ve sünnetli olan insanlar bu minvalde değerlendirilerek tasfiye edilmekteydi. Sorgulamanın ilerleyen aşamalarında sünnetli erkeklerin infazının Kırım'ın işgalinde dahi devam ettiğini belirtmiştir.⁹ Kayyum Han, Litvanya sınırına yakın bir yerde bulunan Ebenrode (Rusça: Nesterov) kampına yapmış

⁶ 12.11.1945 tarihli sorgu dosyası, s.1-2.

⁷ 14.09.1945 tarihli sorgu dosyası, s. 3-5.

⁸ 14.09.1945 tarihli sorgu dosyası, s. 6-18.

⁹ 21.09.1945 tarihli sorgu dosyası, s. 5.

olduğu ziyaret esnasında çok sayıda insanın makineli tüfek ve tabancalarla infaz edildiğine şahit olmuştur. Yine Holm'da Türkistan'dan 20.000'den fazla insanın idam edildiğini de ifadelerinde belirtmektedir.¹⁰ Veli Kayyum Han, Mustafa Çokay ile beraber Türk ve Mısır büyükelçileri ile de temasa geçtiğini belirtmiş ve kurulan muhtelif bağlantılar sonucunda zamanla durumun iyileştiğini ifade etmiştir.¹¹

Sorgulamaların önemli bir bölümü Veli Kayyum Han'ın Alman muhataplarıyla ilişkileri ve Almanya'daki pozisyonuna ilişkindi. Sorgulamalarda Veli Kayyum Han, Alman hükümetinde resmi bir pozisyonu bulunmadığını, sadece Milli Türkistan Birlik Komitesinin başkanı olarak Türkistan'ın bağımsızlığı doğrultusunda mücadele ettiğini sıklıkla vurgulamıştır. Reich hükümetinin ileri gelen isimlerinden olan Dışişleri Bakanı Joachim von Ribbentrop, Propaganda Bakanı Joseph Goebbels ve Doğu Bakanı Alfred Rosenberg ile kişisel olarak hiç görüşmediğini belirten¹² Kayyum Han, Almanların bağımsız Türkistan gibi sözlerle gerçek niyetlerini gizlemeye çalıştıklarını ve böylece doğu insanının ulusal hareketinden faydalanmak istediklerini ifade etmiştir. Diğer taraftan SS teşkilatı da Türkistanlıların milli, dini ve kültürel faaliyetlerine bir anlamda sponsor olmuş ve bu hareketin başkanlığını Orta Asya uzmanı Dr. Reiner Olzscha yapmıştır.¹³

Kayyum Han İslamî meselelerde Almanya lehine aktif bir çaba gösterdiği iddiasını da yalanlamıştır.¹⁴ Bilindiği gibi MTBK, kurulduğu andan itibaren esas itibarıyla Alman yönetiminin Türkistan'ın bağımsızlığını tanıması için mücadele etmiştir. Aynı zamanda gönüllü askerlerin milli ve siyasi öncülüğünü yaparak bunlarla Alman ordusu ve parti otoriteleri arasındaki ilişkileri de temin etmiştir (Caroe, 1972: 345). Hem Veli Kayyum Han hem de MTBK, tutanaklarda da belirtildiği üzere Türkistan'ın amaçlarıyla ters düşen ve bağımsızlık ülküsüyle çelişen hiçbir çaba içinde olmamıştır.

Alman hükümeti ile maddi ilişkileri olup olmadığına dair sorgulamalar da bir diğer önemli konudur. Türkistan Ulusal Hareketi'nin Alman hükümetinden maddi destek alıp almadığı sorusuna karşılık Kayyum Han, mecbur kalmadıkça Alman hükümetinden destek almadığını özellikle belirtmiştir. Bununla birlikte MTBK'nın faaliyetlerini yürüttüğü dairede Mart 1944'te çıkan yangın sonucu tüm materyaller yanmıştı. Bu nedenle Alman hükümetinden Mayıs 1945'te 1500 mark ve daha sonra da 5000 mark alındığı ifade edilmiştir. Veli Kayyum Han, komitenin Alman hükümetiyle mali bir bütçe programı olmadığını açıkça vurgulamıştır. Berlin'de toplanan 150.000 mark tutarındaki para Türkistan komite üyelerinin işçi ve hastalara bakılması amacıyla topladıkları tutardı.¹⁵ Matbuat işleri için başta Doğu Bakanlığı sermaye ayırmıştı. Sonradan lejyonerler komiteye aidat şeklinde yardım etmeye başlamışlardır. Her lejyoner ayda 1 Reichsmark (RM), düşük rütbeli subaylar 2 Reichsmark ve diğer subaylar rütbelere göre 5 Reichsmark'dan 15 Reichsmark'a kadar yardımlarda bulunuyordu. Böylece komite kısa vadede müstakil bir bütçeye kavuşmuş oldu (İkram Han, 1999: 127).

Veli Kayyum Han, Nazi rejiminin radikal bir bekçisi olan SS teşkilatı ile aralarındaki olumsuz ilişkilerden de bahsetmiş, hatta 1944 yılında Viyana'da SS güçleri tarafından kendisine suikast teşebbüsünde bulunduğu da eklemiştir.¹⁶ Böylece onun savaş suçlarına karışan bir teşkilatla olan düşmanlığı da mahkemece anlaşılmıştır.

Yukarıdaki sorgu metinlerine ek olarak Ahat Andican'ın belirttiğine göre mahkeme heyeti, MTBK'nın ve Türkistan lejyonunun Yahudi soykırımı ile herhangi bir ilişkisi olup olmadığı ve yürütülen faaliyetlerin kapsamı gibi hususları da ciddi bir biçimde sorgulamıştır. Sovyetler Birliği'nin mahkemede temsilcisi yargıç Rudenko, mahkemenin başından sonuna kadar Veli Kayyum Han'ın bir savaş suçlusu olarak kabul edilmesini ve taraflarına iadesini istemiştir. Yargıç Rudenko'ya göre Özbek, Tacik, Kırgız, Kazak, Türkmen tanımlamaları yerine tek bir Türkistan ulusunun varlığını vurguladığı için insanları aldatan Kayyum Han, yargıcın suçlamasına göre MTBK ve Türkistan lejyonu vasıtasıyla da müttefik güçler aleyhine faaliyet yürütmüştü (Andican, 2003: 627).

¹⁰ 21.09.1945 tarihli sorgu dosyası, s. 3-4.

¹¹ 21.09.1945 tarihli sorgu dosyası, s. 12-13.

¹² 14.09.1945 tarihli sorgu dosyası, s. 14.

¹³ 12.11.1945 tarihli sorgu dosyası, s. 9.

¹⁴ 20.10.1945 tarihli sorgu dosyası, s. 5.

¹⁵ 21.09.1945 tarihli sorgu dosyası, s. 16-17.

¹⁶ 12.11.1945 tarihli sorgu dosyası, s. 6.

Mahkemeler esnasında sorgulanan bir diğer konu da Vlasov komitesi ile ilişkiler olmuştur. Veli Kayyum Han sorgulamalarda Türkistan halkının çıkarı doğrultusunda bu oluşumun karşısında yer aldığını belirtmiştir.¹⁷ Yaşamının son dönemlerinde de ifade ettiği üzere, Vlasov'un ortaya koyduğu amaçlar Türkistan birliği fikrine ters düşmekteydi. Vlasov'un nihai amacı Türkistan lejyonunu da kendi idaresi altına almaktı (URL 3).

Mahkeme sırasında faşistlerle işbirliği yaparak silahlı mücadeleye katılma gibi suçlamalara karşı Kayyum Han kendisini şu cümlelerle savunmuştur:

“Ben Almanlarla iş birliği içinde olduysam, bu vatanım Türkistan için yapılan bir hareketti. Çünkü benim vatanım, yıllardır Sovyetler'in korkunç zulmü altında ezilmekte. Ülkemin azatlığı ancak Sovyetler'in mağlubiyeti sonucunda elde edilebilirdi. Onun için temiz bir niyetle bu işe girdim. Ben faşist değilim, çünkü ben kimseye zulüm etmedim. Ben yalnız vatanım hür olsun diye mücadele eden bir insanım. Biz sadece Doğu cephelerde savaşa katıldık, Batı cephelerde bulunmadık...” (Türkistanî, 2013: 20).

Bununla beraber Veli Kayyum Han her ne kadar Türkistan komitesinin bir üyesi olsa dahi hiçbir zaman silah kullanmadığını ve hatta silah kullanmayı bilmediğini de bizzat kendi ifade etmektedir (URL 5).

Nürnberg sorgulamaları boyunca Veli Kayyum Han, sadece bağımsız Türkistan ideali için çalıştığı gerçeğine ve vatanını işgal eden Bolşevizm'e karşı mücadele verdiğine vurgu yapmıştır. İlaveten gerek MTBK'nın gerekse Türkistan lejyonunun herhangi bir savaş suçu işlemediğini, aksine kendisinin Alman makamlarınca tatbik edilen yanlış usullere zaman zaman tepki verdiğini de ifade etmiştir. Sorgulamalarda Veli Kayyum Han'ın Nazi Partisi üyesi olduğu iddiaları doğrulanmamış, bunun yanında esir kamplardaki koşulların iyileştirilmesi için vermiş olduğu raporlar ve SS'e karşı yürütmüş olduğu faaliyetler de ortaya çıkmıştır. Özellikle Yahudilere yönelik uygulanan politikalarla herhangi bir bağının olmadığını ve hatta Buhara Yahudilerinden iki şahsın MTBK'da görevli olduğunun anlaşılmasıyla Veli Kayyum Han'a yönelik iddialar büyük ölçüde ortadan kalkmıştır. Sonuç olarak Rus tarafının tüm karşı çıkışlarına rağmen iki yıl süren tutukluluktan sonra Veli Kayyum Han 1947 senesinde serbest bırakılmıştır.

Bu karar aynı zamanda Veli Kayyum Han ve Milli Türkistan Birlik Komitesinin faaliyetlerinin de bir anlamda milli mücadele hareketi olarak kabul gördüğünün işaretidir. Ruslar her ne kadar 1945/46 yılında kendisinin Sovyetler Birliği'ne iadesini talep etmiş ve bu talep müttefiklerce kabul edilmiş olsa da Türkistan mücadelesinin müttefiklerce tanınmasıyla bu karar da geçerliliğini yitirmiştir (Özay, 2011: XI-XII).

Savaş bittikten sonra MTBK'yı tekrar tesis eden Veli Kayyum Han bağımsız Türkistan mücadelesini tutukluluk dönemi bittikten sonra tanıştığı Alman eşiyile 1993 tarihindeki ölümüne kadar devam ettirmiştir (URL 6). Milli Türkistan Birlik Komitesinin Adana Bölge Temsilcisi olan Abdülhamit Koçar'ın naklettiğine göre, Veli Kayyum Han'ın 1956 senesindeki Adana seyahati esnasında daha önce Türkistan lejyonunda görev yapan ve daha sonra Türkiye'ye gelen Türkistanlılar onu “Atamız hoş geldiniz” nidaları eşliğinde karşılamış ve büyük hürmet göstermişlerdi (Koçar, 2010: 173). Şüphesiz tüm Türkistanlıların önderi Veli Kayyum Han, ebediyen büyük bir hürmetle anılacaktır.

5. SONUÇ

Veli Kayyum Han, 1922 yılında öğrenci olarak geldiği Almanya'da Türkistan mücadelesinin önemli simalarından biri olarak ön plana çıkmış; özellikle de Mustafa Çokay'ın ölümünden sonra parlayan bir isim olmuştur. Türkistan lejyonu ve Türkistan mücadelesini yürüten Milli Türkistan Birlik Komitesi (MTBK)'nin kurucusu olarak savaş döneminde yoğun bir faaliyet göstermiştir. Onun önderliğindeki Türkistanlılar vatanlarının bağımsızlığı uğruna Alman saflarında Sovyet zulmüne karşı savaşmışlardır. Nihayet savaşın kaybedilmesiyle beraber Almanya'ya çöken kâbustan ne Türkistanlılar ne de Veli Kayyum Han kendini kurtarabilmiştir. 1945 yılında tutuklanan Veli Kayyum Han, müttefiklerce kurulan ve Nazi savaş suçlularının yargılandığı Nürnberg Uluslararası Ceza Mahkemesinde yargılanmıştır. İki yıl süren tutukluluk süresi boyunca Veli Kayyum Han çeşitli sorgulamalara tâbi tutulmuş, bu sorgulamalarda özellikle Alman hükümeti ile olan ilişkileri ve MTBK'nın yürüttüğü faaliyetler üzerinde

¹⁷ 12.11.1945 tarihli sorgu dosyası, s. 6.

durulmuştur. Neticede kendisinin faaliyetlerinin bağımsız Türkistan mücadelesi uğruna yapıldığına kanaat getirilerek serbest bırakılmış ve mücadelesine kaldığı yerden devam etmesi sağlanmıştır.

KAYNAKÇA

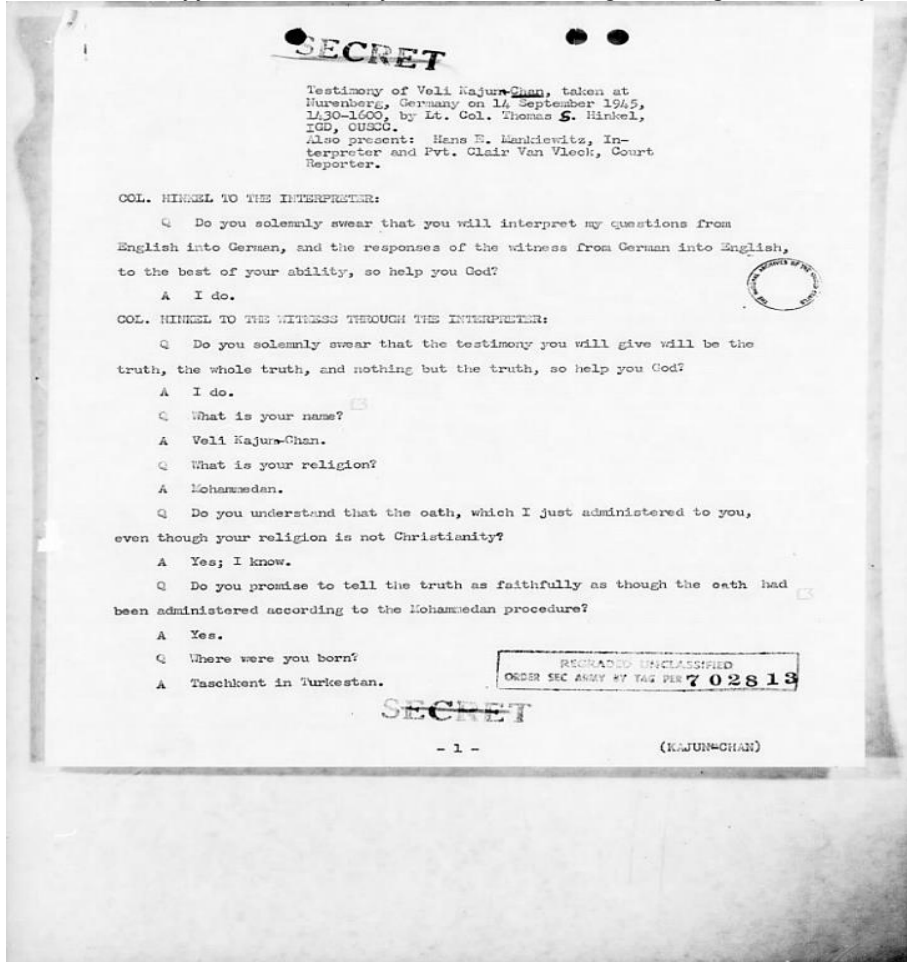
- ANDİCAN, A. A. (2003). *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*. İstanbul: Emre Yayınları.
- BARIT, S. (2018). *Türkistanlı Veli Kayyum Han (1904-1993) Hayatı ve Fikirleri*. Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- CAROE, Sir O. (1972). *Sovyet İmparatorluğu: Sömürülen Milletler*. Cilt 2, İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.
- DALLIN, A. (1981). *German Rule in Russia 1941-1945. A Study of Occupation Policies*. New York: Palgrave.
- ERTÜRK, C. (2005). *Kızılordu'dan Kafkas Millî Lejyonuna Bir Türk'ün İkinci Dünya Harbi Hatıraları*. İstanbul: Turan Yayıncılık.
- HAYİT, B. (1987). *Sovyetler Birliği'ndeki Türklüğün ve İslâm'ın Bazı Meseleleri*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- HAYİT, B. (2004). *Millî Türkistan Hürriyet Dâvası: "Millî Türkistan" Mecmuasında Bildirilgen Fikirler*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- HIDIRALİYEV, D. (2001). *Mustafa Çokay, Hayatı, Faaliyetleri ve Fikirleri*. Ankara: Yeni Avrasya Yayınları.
- HOFFMANN, J. (1981). *Die Ostlegionen 1914-1943*. Freiburg: Rombach Verlag.
- İKRAM HAN, H. (1999). *Bir Türkistanlının İkinci Dünya Savaşı Hatıraları*. İstanbul: Bedir Yayınevi.
- SARISOY KARATAY, N. (2011). *Gamalı Haç ile Kızıl Yıldız Arasında Türkler*. Ankara: Sinemis Yayınları.
- KOÇAR, A. (2010). *Esaretten Hürriyete Bir Türkistanlının Hatıraları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- KUMRU, C. (2019). "Gamalı Haç ile Kızıl Yıldız Arasında Türkistanlı Askerler", *Türk-Alman İlişkilerine Farklı Disiplinlerden Bakış*, s. 241-254., ed. Mehmet Altunkaya, Kemal Demir, Diren Çakılcı, Konya: Palet Yayınları.
- MOTADEL, D. (2015). *İslam ve Naziler*. Çev. Ahmet Fethi Yıldırım, İstanbul: Alfa Yayınları.
- MUHLEN, P. von zur (1984). *Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında: İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet Doğu Halkları'nın Milliyetçiliği*. Çev. Eşref Bengi Özbilen, Ankara: Mavi Yayınları.
- ÖZAY, A. (2011). Son Türkistanlı Veli Kayyum Han. *Turân-İlim ve Medeniyet Dergisi*, (13), IX-XIV.
- TÜRKİSTANÎ, Z. M. A. (2013). *Türkistan İstiklâl Yolunda Hicret Yılları*. İstanbul: Doğu Kütüphanesi.
- URL 1 WWII Nuernberg Interrogation Records: <https://www.fold3.com/title/620/wwii-nuernberg-interrogation-records> (erişim Tarihi: 04.04.2020)
- URI 2 1990 yılında Veli Kayyum Han ile yapılan röportajdan (I. Kısım) <https://www.youtube.com/watch?v=Ijq4ngH64wc&list=PLJ3cvcMVFLk-7vwIeFPobRBoOVE-rvXRK> (Erişim Tarihi: 04.04.2020)
- URL 3 1990 yılında Veli Kayyum Han ile yapılan röportajdan (II. Kısım) <https://www.youtube.com/watch?v=4KUUy-V-Yk0&list=PLJ3cvcMVFLk-7vwIeFPobRBoOVE-rvXRK&index=2> (Erişim Tarihi: 04.04.2020)
- URL 4 1990 yılında Veli Kayyum Han ile yapılan röportajdan (III. Kısım) <https://www.youtube.com/watch?v=FQ60Bnd2pKc&list=PLJ3cvcMVFLk-7vwIeFPobRBoOVE-rvXRK&index=3> (Erişim Tarihi: 04.04.2020)

- URL 5 1990 yılında Veli Kayyum Han ile yapılan röportajdan (IV. Kısım) <https://www.youtube.com/watch?v=xnb8ImJfGQM&list=PLJ3cvcMVFLk-7vwIeFPobRBoOVE-rvXRK&index=4> (Erişim Tarihi: 04.04.2020)
- URL 6 1990 yılında Veli Kayyum Han ile yapılan röportajdan (V. Kısım) https://www.youtube.com/watch?v=Otoc7okm_tg&list=PLJ3cvcMVFLk-7vwIeFPobRBoOVE-rvXRK&index=5 (Erişim Tarihi: 04.04.2020)
- URL 7 The Avalon Project - Documents in Law, History and Diplomacy. The Yalta Conference, <https://avalon.law.yale.edu/wwii/yalta.asp> (Erişim Tarihi: 06.04.2020)
- URL 8 The Avalon Project - Documents in Law, History and Diplomacy. Agreement Relating to Prisoners of War and Civilians Liberated by Forces Operating Under Soviet Command and Forces Operating Under United States of America Command; February 11,1945. https://avalon.law.yale.edu/20th_century/sov007.asp (Erişim Tarihi: 06.04.2020)

EKLER

Ek 1. Veli Kayyum Han'ın 14 Eylül 1945 Tarihli Sorgu Tutanağından Bir Sayfa

Ek 2. Veli Kayyum Han'ın Kendi El Yazısı İle Komutana Yazdığı Bir Dilekçe (19 Eylül 1945 tarihli)